

۱۲۵۴۸۹۳

حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه

سمیه توحیدلو

انتشارات هرمس

انتشارات هرمس

تهران، خیابان ولی عصر، پلازا میدان ونک، بعد از برج نگار، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴

حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه

سمیرا سجیدلو

طرح: واحد گرافیک هرمس

ویرایش: واحد ویرایش هرمس

چاپ اول: ۱۳۹۰

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: رسام

همه حقوق محفوظ است.

سرشناسه: توجیدلو، سمیه، ۱۳۵۷-

عنوان و نام پدیدآور: حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه / سمیرا سجیدلو

مشخصات نشر: تهران: انتشارات هرمس، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۴۶۰ ص.

شابک: 978-964-363-888-7

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: ایران - تاریخ - انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق.

موضوع: ایران - اوضاع اقتصادی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ح ۹ ت ۱۴۰۷ / DSR

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۵

شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۹۶۱۲۶

فهرست مطالب

۱	پیشگفتا
۷	مقدمه
فصل اول: رویکردهای نظری و روشی	
۱۹	رویکرد نظری
۲۰	۱. ماکس وبر
۲۷	مفاهیم اساسی مورد استفاده: بررسی اخلاق اقتصادی ادیان
۲۷	۱. رستگاری
۳۰	۲. تکلیف
۳۴	۳. روح سرمایه‌داری
۳۹	اخلاق اقتصادی آیین‌های مختلف
۴۲	اخلاق اقتصادی مبتنی بر باورهای سنتی
۴۳	۲. داگلاس نورث
۴۴	۱. نهاد
۴۸	۲. مدل‌های ذهنی یا باورها
۴۹	۳. تأثیر نهادها بر قواعد اقتصادی
۵۳	۴. تغییرات نهادی
۵۷	رویکرد روشی
۵۷	فهم تفسیری
۶۱	سنخ آرمانی
۶۴	اعتبار پژوهش
۶۵	پیکربندی روش تحقیق
۷۱	مرجع‌شناسی

فصل دوم: حیات اقتصادی ایرانیان

۹۱	مقدمه
----	-------

۹۴	مروری بر تاریخ
۹۵	وضعیت تاریخی دوران پیش از مشروطه (۱۲۸۵-۱۲۲۷)
۱۰۶	وضعیت تاریخی دوران مشروطه و پس از آن (۱۳۰۰-۱۲۸۵)
۱۱۶	سازمان‌ها و نهادهای اقتصادی
۱۱۶	وضعیت تجارت
۱۳۰	سازمان‌ها و نهادهای
۱۳۲	پیش از مشروطه
۱۶۲	پس از مشروطه
۱۸۴	اوضاع پولی و مالی
۱۹۰	عایدات دولتی
۲۰۶	عایدات شاهی
۲۱۰	اوضاع صنعت
۲۲۷	اوضاع کف رزق و زواری
۲۳۹	مشکلات و مسائل اقتصادی
۲۵۰	خصوصیات فردی و اجتماعی
۲۵۱	دسته‌بندی گروه‌های اجتماعی
۲۵۲	۱. اعیان و اشراف
۲۵۳	۲. سلسله‌مراتب مذهبی
۲۶۳	۳. بازاریان
۲۷۹	۴. نظامیان
۲۸۰	۵. کارمندان یا میرزاها
۲۸۲	۶. طبقات اجتماعی مدرن
۲۹۱	۷. لوطی‌ها و جاهل‌های محلات
۲۹۲	سبک زندگی
۲۹۳	۱. سبک منازل
۳۰۰	۲. سبک پوشش
۳۰۵	۳. آداب غذا خوردن
۳۰۸	۴. تفریح و تفرج
۳۱۱	۵. آداب کسب و کار
۳۱۶	سبک مصرفی و درآمدی خانوار

فصل سوم: خلیات ایرانی

۳۳۹	مقدمه
-----	-------

۳۴۵	تعامل انسان با خدا
۳۴۸	تعامل انسان با طبیعت و هستی
۳۵۰	تعامل انسان با رهبری دینی
۳۵۲	تعامل انسان‌ها با یکدیگر
۳۵۳	تعامل انسان و سرنوشت
۳۵۵	تعامل انسان و سرمایه
۳۵۶	سرمایه نمادین

فصل چهارم: اخلاق اقتصادی ایرانیان

۳۵۹	مقدمه
۳۶۳	عدالت
۳۶۵	۱. عدالت به معنای برابر و برابر قانون
۳۶۷	۲. عدالت مختص خدا
۳۶۸	۳. عدالت به معنای عصبانیت
۳۶۹	۴. عدالت در معنای توزیع قدرت و ثروت
۳۷۰	۵. عدالت در معنای ایجاد فرصت‌های برابر
۳۷۲	۶. عدالت در معنای حفظ توازن
۳۷۸	تحولات در عین نظم
۳۸۰	ایستادگرایی
۳۸۳	۱. تقدیرگرایی
۳۹۵	۲. سازگاری
۴۰۵	۳. محافظه کاری
۴۰۶	محافظه کاری عقلانی
۴۱۰	محافظه کاری افراطی
۴۱۶	۴. امنیت خواهی
۴۲۵	نتیجه گیری
۴۳۹	منابع
۴۵۹	نمایه نام‌ها

فهرست جدول‌ها

۱	تأسیس اخلاق‌های مختلف نشست‌گرفته از ادیان از دید ویر	۴۰
۲	وام‌های پرداختی به ایران در زمان ناصرالدین شاه	۹۷
۳	امتیازات شاه‌طاشده به کشورهای مختلف در زمان ناصرالدین شاه	۹۸
۴	روزشمار و قایم مرتبط با امور اقتصادی در دوران ناصرالدین شاه	۹۹
۵	وام‌های دریافتی از روسیه و انگلیس در زمان مظفرالدین شاه	۱۰۲
۶	امتیازات شاه‌شده به کشورهای انگلیس و روسیه در زمان مظفرالدین شاه	۱۰۴
۷	روزشمار و قایم مرتبط با امور اقتصادی در دوره مظفرالدین شاه	۱۰۴
۸	روزشمار وقایع دوران سلطنت محمدعلی شاه	۱۰۸
۹	قراردادهای تجاری دوره احمد شاه با انگلیس و روسیه	۱۱۳
۱۰	روزشمار وقایع مرتبط با اقتصاد در دوره احمد شاه	۱۱۳
۱۱	ترکیب تجارت-واردات عمده (در صد کل)	۱۱۸
۱۲	صادرات عمده (در صد کل)	۱۱۸
۱۳	ترکیب تجارت ایران با دو کشور روسیه و انگلستان در سال ۱۹۰۰ میلادی	۱۲۰
۱۴	کل میزان صادرات و واردات کشور	۱۲۱
۱۵	ترازنامه بازرگانی خارجی ایران بین سال‌های ۱۲۷۰ ش/ ۱۹۲۱-۱۸۹۱	۱۲۳
۱۶	بازده‌های تجارت ایران-روس (۱۹۴۰-۱۸۳۰)	۱۲۷
۱۷	لیست شرکت‌ها و تجارتخانه‌های داخلی	۱۴۵
۱۸	نرخ تبدیل قران نقره به لیره انگلیس (۱۳۲۴-۱۲۸۰ ق/ ۱۲۸۵-۱۲۶۱ ش)	۱۸۹
۱۹	کلیه عایدات ایران در سال‌های پیش از مشروطه	۱۹۱
۲۰	برآورد میزان تولید ملی براساس مالیات‌های کشاورزی	۱۹۸
۲۱	صورات عایدات نقدی دولت در سال مالی ۱۳۰۳	۲۰۹
۲۲	تعداد صنعتگران تهران و شغل‌های آن‌ها	۲۱۱
۲۳	تلاش سرمایه‌داری داخلی در بخش صنعت	۲۲۰
۲۴	سرمایه‌گذاری در بخش صنعت در اواخر دوره قاجار	۲۲۲

۲۲۳	سرمایه‌گذاری خارجی در بخش صنعت	۲۵
۳۲۵	قیمت هر کیلوگرم از اقلام در سال‌های مختلف (به قران)	۲۶
۳۲۵	حدود نسبی قیمت‌ها در تهران از روی قیمت‌های منتشر شده در تبریز	۲۷
	ارقام ارائه شده برای برخی از اقلام مصرفی در شهر مشهد در سالیان مختلف	۲۸
۳۲۷	به ازای هر کیلوگرم به قران	
	قیمت برخی از کالاها در شهرهای مختلف در سال ۱۹۰۰ به ازای هر ۵/۱ کیلوگرم	۲۹
۳۳۰	(به اتمان) به قران	
	نسبت نرخ تورم سید مصرفی خوراکی خانوار ۴ نفره در طول ماه (براساس برنج)	۳۰
۳۳۲		
۳۳۵	میزان اقلام قابل خریداری با احتساب درآمد دهقانان	۳۱
۳۴۱	مقایسه ارزش ایران و اخلاق پروتستان	۳۲
۳۸۲	تأثیرات متقابل مشروبات منجاری از دید پارسوتز	۳۳

فهرست نمودارها

۴۸	نمودار از منظر داگلاس نورث	۱
۵۱	نسبت محدودیت‌های نهادی با فرضیات انتخاب عقلانی	۲
۵۳	تأثیرات باورها بر نتایج از منظر نورث	۳
۶۷	الگودر روند شناخت پژوهش	۴
۳۳۳	نرخ تورم بلندمدتی خوراکی خانوار ۴ نفره در طول ماه (براساس برنج)	۵
۳۸۲	تأثیرات جهت‌گیری انجاس و شرایط وضعیتی بر کنشگر	۶
۴۲۲	مدل رفتار ایرانی	۷

پیشگفتار

گذشته چیزی را برای زمان حال فاش می‌کند
که زمان حال بتواند آن را ببیند.
آر. اچ. تاونی

مهم نیست به کدام آیین و مکتب تکیه کرد؛ فقر و درهم ریختگی‌های اجتماعی در چشم ما هم «ایسم» یا هر «ایسم» سیاسی خود را نشان می‌دهد. لیبرال، مارکسیست و حتی منتقدان دین به ناشی، کافی است به تفکر دربارهٔ اوضاع معیشت و حیات مردم یک جامعه و وضع پیشرفت و رشد آن‌ها مشغول شوی و مسئولیت سعادت دنیوی را در کنش‌گری خود در هر مرتبه و منزلتی به دوش بگیری تا، در میان انبوه دردهای بی‌پایان، به داشتن باری از گرده‌های ناتوان و خسته‌ای بشود خواسته اصلی‌ات. اینست که، فارغ از جامه‌های رسمیِ تئوریک در فضای آکادمیک، معنا و مفهوم توسعه را بد و رفع مشکلات اقتصادی می‌تواند دغدغه‌ات باشد، دغدغه‌ای که به خاطر مشکلات تئوریک در میان صاحبان کرسی علوم اجتماعی بیش‌تر به خاموشی گراییده است.

با تأسف، مسئلهٔ ثروت و تجمیع سرمایه به عنوان پایهٔ هر گونه برنامه‌ریزی اقتصادی در میان پژوهشگران علوم اجتماعی مسئله‌ای مهم نیست و اگر هم اهمیتی داشته باشد به جهت نقد صاحبان، مالکان و جویندگان ثروت بوده است. دو گروه، علی‌رغم اینکه به نیاز به رشد و پیشرفت غالباً آگاهی دارند، در مرحله‌ای که باید تکاپو برای جمع‌آوری ثروت به میان آید تیغ تیز نقدشان حتی

دیگران را از اندیشیدن به این مهم باز می‌دارد. اول جماعتی که درهم تنیدگی خاصی بین ثروت و سرمایه با سرمایه‌داری، لیبرالیسم، مدرنیته و دیگر مفاهیم رایج می‌بینند و به سرعت گوی و میدان را از دیگران در نقد چندباره این مفاهیم می‌ربایند و غرب را از این بابت در مرحله شکستی آشکار می‌دانند و با کمک تئوری‌های جایگزین غربی بساط پستاجدد را در جامعه به نقطه آغاز نرسیده در توسعه علم می‌کنند. هنوز سلطه اقتصادی خود را نشان نداده به دنبال اقلیت‌های اجتماعی می‌روند و به نقد کسانی می‌پردازند که افتان و خیزان در حال تلاش برای ساختن اندک پایه‌های اقتصادی در جامعه هستند. نقد قوانین و دولتمردان و صاحب‌منصبان و چالش با آن‌ها نیز حکایت دیگری دارد که قرار نیست در اینجا بدان پرداخت شود و اما گروه دوم به اسم دین، اما مغایر با سلوک و رفتار معصومین، لایه اسلام در زمینه آبادانی دنیا، با هر چه توسعه و مفهوم آن است به مخالفت می‌نشیند.

در میان منتقدان داخلی مفهوم توسعه، که بدون شک می‌توان لایه‌های حقیقت را در میان گفته‌هایشان با تلاش در دیگرگونه حتی یافت، آنچه ذبح شده است تفکر متقن و رسیدن به راه است. اما زمان توقف نمی‌شود و نیازها بر جای خویش باقی هستند. کارگزاران به ضرورت، موقت یا ناموفق، مشغول برنامه‌ریزی و تلاش برای رسیدن به رشد اقتصادی خواهند بود. آنچه در این میان از گردونه بازمی‌ماند بحث، گفت‌وگو و نظریه‌سازی درباره این موضوعات برای رسیدن به راه صحیح‌تری است که از میان ویژگی‌های جامعه ایران بگذرد. نیازهای دنیوی یک جامعه انسانی منتظر بحث‌ها و گفت‌وگوهای انتزاعی مابین مادی و با سعی و خطای راهی را که می‌توانست هموارتر باشد افتان و خیزان طی می‌کند.

در این میان در تاریخ ما بوده‌اند کسانی که تلاش‌های ارزنده‌ای برای شناخت وضعیت و راهکار دادن داشته‌اند. اما آن قدر کم تعداد بوده‌اند و کلامشان در میان وجوه غالب نظری در فضای علوم اجتماعی گم شده که حتی امکان ساخته و پرداخته کردن جامعه علمی هماهنگ با نگاهشان برایشان کم‌تر میسر شده است. به نظر می‌رسد یکی از اولین راه‌های باز کردن این مسیر بسته بنا کردن گفت‌وگویی بین‌رشته‌ای است، گفت‌وگویی که بتواند با کمک داشته‌های رشته‌های مختلف به نظام

معنایی جدیدی دست یابد که بتواند راهگشا باشد.

این کتاب، که مبتنی بر پژوهشی با عنوان «اخلاق اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه» برای اخذ مدرک دکتری بوده، تلاشی است برای ایجاد ارتباط بین حوزه‌های تاریخ، اقتصاد و جامعه‌شناسی. آشنایی با نظریات و بنیان‌های اقتصادی و حتی استفاده از آن‌ها در جامعه‌ای که اقتصاددانان برای سیاست‌های اقتصادی شش تصمیم می‌گیرند و جامعه‌شناسی غایب میدان است ضروری به نظر می‌آید. خوشبختانه فضای تئوری‌های غالب اقتصادی در سال‌های اخیر نیز آکنده از مفاهیم انسانی و اجتماعی است، مفاهیمی که باعث ایجاد ارتباطات گسترده‌ای در میان نظریه پردازان آربی نیز شده است. شناخت جامعه امروز نیز میسر نخواهد شد جز با شناخت گذشته‌ها. طبیعی است که رجوع به گذشته‌ها نیز با مفاهیم حساس امروزی آغاز می‌شود. در واقع ما به دنبال تبارشناسی مفاهیم شناخته‌شده امروزان به تاریخ رجوع می‌کنیم. چنین است که، بنا بر نقل قولی که از تاوانی در ابتدا آمده است، «گذشته چیزی را برای زمان حال فاش می‌کند که زمان حال بتواند آن را ببیند».

دغدغه اصلی این کتاب شناخت وضعیت جامعه ایرانی از منظر اقتصادی بوده است. دغدغه شناخت پایه‌ای‌ترین دغدغه‌ای می‌تواند باشد که در این موضوع به کار آید. در شرایطی که تاریخ را نه به روایت سوژه‌های انسانی و کنشگران اقتصادی که با روایت افراد صاحب نفوذ نوشته‌اند، در شرایط تثبیت و ضبط جزئیات برای معدود نگارندگان تاریخ بی‌اهمیت شمرده می‌شود، در شرایطی که اهمیت با موضوعات مهم پنداشته‌شده نزد مردمان آن روزگار تریافته و محذوفان اجتماعی، نیازهای شخصی و فعالیت خاص فاعلان انسانی کمتر مورد توجه واقع می‌شود، طبیعی است که آنچه به ارث رسیده نمی‌تواند موجبات شناخت ما را از حیات و رفتارهای کنشگران فراهم آورد. از این روست که در زمان حاضر هرچه بیش‌تر به شناخت سوژه انسانی در خلال اسناد دست‌اول و منابع کم‌تر استفاده‌شده بپردازیم می‌تواند راهگشای نگاه‌ها و نظریات بعدی باشد. استفاده از نکاتی که مدنظر محققان تاریخ و تاریخ اجتماعی بوده است و تکیه بر چارچوب‌های نظری که مشابه دغدغه و سؤال این پژوهش را داشته‌اند

می توانست شروعی برای کار پژوهشی این کتاب باشد. نمی توان ادعای کار جامعه شناسی کرد و به الگوهای نظری و رویکردهای روشی اشاره ای نداشت. در بخش اول به شکل خلاصه اشاره ای به مفاهیم مهم نظری و نظریه های مورد استفاده نظریه پردازان مورد توجه در این پژوهش شده است. البته این احتمال وجود دارد که این بخش چندان مورد توجه آشنایان با مفاهیم اجتماعی و نظری نباشد اما، با توجه به اینکه کار پژوهشی جامعه شناسی جز با رجوع به این فصول امکان نقادی و بررسی ندارد، بخش هایی از کار اصلی پژوهش در این کتاب آورده شده است. از این رو پیشنهاد می شود اگر تنها داده های تاریخی و نتایج کار، فارغ از موضوعات روشی و نظری، مورد توجه خواننده محترم قرار دارد، برای جلوگیری از اتلاف وقت از بخش اول کار گذر کند.

مطالعه تاریخ استفاده از داده های استقرایی تاریخی و رسیدن به شناخت و فهم موضوع مورد نظر روش کیفی و تفهیمی بوده که مورد استفاده ویر و بسیاری از پیروان او قرار گرفته است. تنهیم بری، با کمک نسخ های آرمانی ای که به شکل نظری ساخته شده و نیز استفاده از این جمع آوری اولیه، دسته بندی، مقوله بندی و رسیدن به یک تئوری زمینه ای شیوه ای است که در مطالعات تاریخی استقرایی به کار می رود. در رویکرد روشی کار در دوره روش و منابعی که داده های اولیه این پژوهش را به دست داده اند بیش تر سخن به میان آمده، و صورت بندی روشی کار در نمودار ۴ ارائه شده است.

شناخت حیات اقتصادی میسر نمی شود جز با شناخت ساختارها، سازمان ها و نهادهای اقتصادی به عنوان زمینه ای که رفتار اقتصادی در آن نهادار می شود. نحوه معیشت و رفتار خاص مردمان نیز به شکل مستقیم یا غیر مستقیم بر اقتصاد تأثیرگذار خواهد بود. برای شناخت اوضاع اقتصادی ابتدا نیاز به مروری تاریخی بر دوره مورد نظر پژوهش وجود داشت. پس از آن شناخت ساختارها و نهادهای اقتصادی که نمایای قواعد و قوانین رسمی و غیررسمی جاری در سازمان ها بودند مورد توجه قرار گرفت. اوضاع کلان اقتصادی از منظر وضعیت تجارت، اوضاع مالی و پولی، اوضاع صنعت و کشاورزی و زمین داری و ... در این میان نیازمند توصیف بوده است. در قسمت آخر فصل دوم به بازیگران اقتصادی و کنشگران

توجه ویژه شده است. دسته‌بندی‌های اجتماعی و طبقاتی که در آن روزگار وجود داشته، نوع معیشت و آداب و عاداتی که در زندگی بدان ملتزم بوده‌اند از جمله مباحثی بوده که به آن اشاره شده است. انواع سبک‌های زندگی شامل آداب پوشش، تفریح، خوردن و کار کردن در این میان از جمله مباحث ارزشمند برای شناخت حیات اقتصادی ایرانیان به شمار می‌آمده، مباحثی که به سختی از خلال اسناد و کتب متعدد بیرون کشیده و جمع‌آوری شده است. اندک شناختی از وضعیت اقتصادی و سبب مصرفی مردم در آن دوران با کمک گرفتن از محدود قیمت‌ها و توصیفات موجود در خلال سالیان در انتهای همین فصل میسر خواهد شد.

رفتارها و کنش‌های انفرادی و اجتماعی در دوره‌های مختلف درونی کرده‌اند دارد. رفتارها و کنش‌های اخلاقی درونی‌شده آدمیان سوار می‌شود. بنابراین حتی اگر بتوانیم به رفتارهای کنشگران برای شناخت بهتر نظر افکنیم، از خلال آن‌ها امکان رمزگشایی از قواعد اخلاقی باورداشته ایشان امکان‌پذیر به نظر می‌رسد. جمع‌بندی قواعد رفتاری مرتبط با امر اقتصاد باعث شناخت بهتر اخلاق اقتصادی ایرانیان خواهد شد، که در فصل سوم کتاب بدان پرداخته شده است. در این فصل، هم توصیفی از سوابق مطرح‌شده در میان سفرنامه‌ها و اسناد تاریخی ارائه شده است و هم تلاش می‌شود برای شناخت و تبیین این خصوصیات از شاخص‌سازی‌های دوباره و نام‌گذاری‌های کلان‌تر استفاده شود. از این رهگذر امکان شناخت بیشتر با یافتن زمینه‌های جدیدتر از میان مفاهیم ابتدایی و مهم پژوهش میسر خواهد شد، پدیده‌ای که اندیشه‌های می‌توان به تئوری خاصی دست یافت که خود به تنهایی نیازمند آزمایش بیشتر در پژوهش‌های آتی خواهد بود. در انتها جمع‌بندی و پاسخ به پرسش‌های ابتدایی مطرح خواهد شد.

همان‌گونه که اشاره شد، کتاب حاضر تلخیصی از رساله‌ای است که برای اخذ مدرک دکتری از دانشگاه تهران نگاشته شده و حاصل دو سال تحقیق و پژوهش نگارنده در اسناد تاریخی بوده است. این پژوهش، همانند هر رساله دانشجویی دیگر، از راهنمایی و مشاوره‌های اساتید محترمی بهره‌مند شده است. بنابراین جا

دارد از استاد محترم راهنمای پروژه، آقای دکتر مسعود رضا جوادی یگانه، و اساتید معظم مشاور آقایان دکتر تقی آزاد ارمکی و دکتر محمود متوسلی نهایت سپاس و قدردانی را به عمل آورم.

هر پژوهش تاریخی به لحاظ بهره بردن از منابعی که کم تر می تواند در دسترس عموم قرار گیرد و امداد مجموعه هایی خواهد بود که برای این مهم تأسیس شده اند. پژوهش حاضر نیز با استفاده از منابع کتابخانه ملی و سازمان اسناد و همین طور محصولات ارزشمند کتابخانه مجلس شورای اسلامی امکان پذیر شده است. آنچه در هر روش تاریخی و استقرایی بدان بسیار نیاز است یافتن زنجیره های علی برای استنباط به یک نظریه منسجم در آخر است. مراجعه زیاد به اسناد می تواند این ضرورت را حق سازد.

نکته آخر اینکه این پژوهش می تواند آغازی بر مجموعه کارهای تاریخی، اقتصادی و اجتماعی دیگر باشد؛ شروعی که، با توجه به نقایص و کاستی ها، نیازمند تکمیل و تجمیع سایر موضوعات است. امید که توجه بیش تر به ضرورت بررسی چنین موضوعاتی علی رغم سختی مراحل کار بتواند زمینه ساز حضور هر چه بیش تر محققان و دانشمندان دانشگاهی در ساحت اجتماعی جامعه و تأثیرگذاری بر آن شود.

مقدمه

سؤال از توسعه و تنوع نیافتگی مدت‌های مدیدی است که ذهن بسیاری از پژوهشگران اقتصادی و اقتصاد اجتماعی را به خود مشغول کرده است. ضرورت پیوند جهان توسعه یافته با دوره‌هایی که تحت عنوان جهان سوم از آن‌ها یاد می‌شود بازارهای مصرفی تعیین می‌نماید. اگر بودجه مکفی برای خریداری محصولات مصرفی و صنعتی کشورهای صنعتی و پیشرفته وجود نداشته باشد، مشکلات بازار در سطح بین‌الملل خود نشان خواهد داد. بازارهای بکر کشورهای جهان سوم و پول را کد حامل ارزش نفت در این کشورها آن‌قدر جذابیت داشته است که مسئله توسعه این کشورها حتی در دستور کار آن‌ها نیز قرار بگیرد.

اما ماجرا فقط به خواست بیرونی برای توسعه برنمی‌گردد. حتی اگر به داخل این کشورها نظر کنیم، لحظه شماری برای زمان عزیمت به سفر رضایتی که رفاه و پیشرفت بتواند آن را تعریف کند مسئله و دغدغه اصلی هر سیاستمدار فارغ از گرایش‌های نظری یا سیاسی است. ایران هم در طول سال‌های متوالی از این قاعده مستثنا نبوده است. تلاش‌های بی‌شمار علمی و صنعتی، سرمایه‌گذاری‌ها از تکنولوژی‌های روز و داشتن انواع برنامه‌های اقتصادی توانسته است هنوز رفاه را برای ایرانیان به ارمغان بیاورد. پرسش از چرایی توسعه نیافتگی همواره از سؤال‌های اساسی محققان و اندیشمندان توسعه بوده است. از طرف دیگر، جایگاه اقتصادی ایران و نسبت آن با دیگر کشورها تحت تأثیر عوامل مختلفی است. یافتن این عوامل از دغدغه‌های مهمی است که هر فرد می‌تواند از زاویه‌ای جدا بدان نظر افکند.

پاسخ‌های متعددی به سؤال توسعه‌نیافتگی ارائه شده است. از سيطرة مشکلات ساختاری اقتصادی و حتی سیاسی بر امر توسعه تا مقوله‌های فرهنگی و رفتاری ایرانیان می‌توانسته پاسخ این معما باشد. درباره مشکلات ساختاری و پهن دامنه که بر اقتصاد و توسعه تأثیرگذار بوده است کم نخوانده‌ایم. اما بررسی تأثیر فرهنگ و رفتار بر امور اقتصادی به لحاظ نظری چندان قدمتی نداشته است، چه برسد به آنکه از نظر تجربی مورد مذاقه قرار گرفته باشد. پرداختن به امور مدیریتی و اقتصادی صرف و زدن چاشنی فرهنگ بر آن‌ها امری مرسوم است، اما به نظر می‌رسد هر کدام به سؤال تاریخی توسعه ایرانی پاسخ نخواهد داد.

اگر قرار شد به دنبال سؤال اصلی این کتاب باشیم، چیزی بیش‌تر از فهم دلایل عدم توسعه فرهنگ ایران علی‌رغم تلاش‌ها و برنامه‌های به ظاهر مدرن نیست. اما چنانچه می‌خواهیم، سؤالات دقیق‌تری نیاز دارد، سؤالاتی که خود می‌تواند مسیر پژوهش انجام‌شده را تعیین کند.

سؤال توسعه در خلال این سال‌ها و از دل نظریات اقتصادی و حتی اجتماعی با مسئله پول و سرمایه‌گره خورده است. تولید و توزیع ثروت، سرمایه‌گذاری و نوع پنداشته‌ها از جایگاه پول و ثروت امری عام فارغ از هر مکتب و دسته سیاسی یا اقتصادی است. شناخت تعریف صحیح از سرمایه‌داری و پاسخ به این سؤال که چگونه و تحت چه شرایطی سرمایه شکل گرفته و زهم از جمله اولین مباحث اساسی در توسعه است. اما نکته‌ای که نباید از آن غفلت کرد تعریف و تبیین سرمایه‌داری در فضاها و فرهنگی‌ای است که این تعاریف را ارائه می‌شود.

از این روست که برای بهتر فهمیده شدن سؤال اساسی این پژوهش، به تبعیت از ماکس وبر، سرمایه‌داری برای ما بیش‌تر همان روح سرمایه‌دارانه است که می‌تواند منتج از اخلاق اقتصادی، باورها و رفتارهای آیینی و دینی ما باشد. با چنین انضمامی است که سؤال اصلی این پژوهش شکل می‌گیرد که «چرا روح سرمایه‌داری در ایران شکل نگرفته است». این سؤال بیش از آنکه به امر اقتصادی بپردازد به سمت فرهنگ و شرایط زمینه‌ای نشانه رفته است. پیدا نشدن روح سرمایه‌داری ادعایی است که مدعای اصلی آن برون‌داد جامعه از نظر پیشرفت اقتصادی، رشد و تولید است.

اینکه برای افزایش سرمایه تلاش به عمل آید، یا اینکه بی‌شمار نیروهای باشند که به دنبال تجمع ثروت و بازتوزیع آن در جامعه باشند، نشان از این ندارد که آن جامعه به شکل ناخودآگاه به سمت تولید ثروت و سرمایه حرکت می‌کند. چنین چیزی که نشانه یک جامعه توسعه یافته است تحت عامل دیگری بروز و ظهور پیدا می‌کند که می‌تواند به «روح سرمایه داری» تأویل شود.

پیش از پرداختن به سؤال اصلی این پژوهش می‌توان پرسش دیگری را مطرح کرد، پرسشی که جای‌گیری آن در کنار سؤال اصلی می‌تواند فهم بهتر اوضاع اقتصادی را تسهیل کند. این پرسش اولیه به چگونگی وضعیت اقتصادی ایران در خلال سالیان متدوام می‌پردازد. واقعیت اینجاست که ادعای عدم پیشرفت بر اساس برخی داده‌های آماری ارائه شده از سوی مسئولان کشور در طول دهه‌های متأخر شاید امری عادی بود، اما توجه به اینکه حیات اقتصادی جامعه چگونه بوده است، یا زیست دربرگیرنده آن چه تأثیری بر اوضاع اقتصادی و چه تأثیری از آن داشته، پرسش‌های پایه‌ای است که باید بدان‌ها نیز پرداخت. شرح منظمی از رفتار فاعل‌های انسانی در اوضاع اقتصادی نه به شکل دقیقی در زمان حال، و نه حتی به شکل نادقیقی در گذشته تاریخ این، وجود ندارد. تاریخ اقتصادی امری مغفول در میان پژوهش‌ها بوده و اگر هم به آن توجه شده از منظر ساختارهای کلان بوده است. بنابراین توصیف حیات اقتصادی ایرانیان و روایت از آن سؤالی پیشینی خواهد شد.

«اصطلاح حیات اقتصادی عموماً به سطح بالاتر و ممتازتری از زندگی روزمره اشاره می‌کند که شعاع گسترده‌تری دارد و حسابگری و دقت بیشتری را نیز ایجاب می‌کند، اما زندگی روزمره را نیز دربر می‌گیرد. حیات اقتصادی از بطن تجارت، حمل و نقل و ساختارهای تمایز یافته بازار، تماس کشورهای صنعتی شده و کشورهای هنوز ابتدایی یا توسعه نیافته، تماس بین فقیر و غنی، وام‌دهندگان و وام‌گیرندگان و اقتصادهای پولی متولد شده است. حیات اقتصادی در واقع نظامی تقریباً کامل و قائم به خود است» (برودل، ۱۳۷۲: ۹).

بنابراین سؤال از چگونگی رفتار و حیات اقتصادی ایرانی و جرایبی عدم

پیدایش فرهنگی که روح سرمایه‌داری در آن جاری و ساری باشد مسئله اصلی این کتاب است.

در کنار انگیزه دریافتن چرایی عدم پیشرفت جامعه ایران، موضوع دیگری می‌تواند سؤال مهم ایران امروزی قلمداد شود موضوع تجمع ثروت و استفاده آن در فعالیت‌های تولیدی و اشتغال‌زاست که تنها راه اشتغال‌زایی و حل مشکل کاری هم قلمداد می‌شود. توجه و اهتمام ویژه به ترویج فرهنگ کارآفرینی^۱ و ایجاد فضایی که بتواند آنتروپورن‌های موفق را به جامعه تحویل دهد از جمله استراتژی‌های حاکم در این زمینه بوده است. اینکه فرد ایرانی به واسطه تمامی آنچه به او باورث رسیده اعم از دین، سنت و تاریخ چه رفتاری در قبال ثروت دارد و تا چه اندازه رایش تولید ثروت ارزشمند است مورد توجه این پژوهش بوده است. مشکلات اجتماعی^۲ کارآفرینانی که در این دوران و کمی پیش‌تر — قبل از انقلاب — زیر سیل دشمنان از سنت دیرینه‌ای در میان ایرانیان دارد که تجمع ثروت به تنهایی ارزشمند ندیده است؛ یا حتی به نظر می‌رسد کسانی که در تمام عمر صرفاً به تولید و تجمع ثروت به پرداخته‌اند انسان‌هایی تک‌بعدی و مادی قلمداد شده‌اند که با تعریف سنتی انسان کامل — انسان معنوی — فاصله زیادی دارند. این باورداشت تاریخی از عدالت که به صورت در دست هیچ انسانی جمع نخواهد شد مگر با بهره‌کشی از دیگران خود را تبلیغ کرده است برای مضموم قلمداد کردن ثروت‌اندوزی، چنین نگرشی، که مشکل اجتماعی کارآفرینان ایرانی قلمداد شده است، ریشه در تاریخ و نهادهای غیررسمی‌ای دارد که متعلق به امروز و دیروز نیست.

برای بررسی نوع نگرش، رفتار و اخلاق اقتصادی مردم، ساعدتاً باید دوره زمانی مشخصی مورد توجه قرار می‌گرفت. هرچند، چنان که گفته شد، انگیزه و دغدغه اصلی پژوهش کاملاً امروزی است و از مشاهدات و مستندات امروز به

1. entrepreneurship

۲. قاعدتاً فقط بخش اجتماعی مشکلات مدنظر بوده و موانع دولتی و بیرونی مورد توجه نبوده است.

دست آمده است، اما مطالعات بیش تر ما را به سمت تبارشناسی پیش می برد و ردپای همین فرهنگ امروز را می توان در تاریخ هم جستجو کرد. اگر قرار باشد به دنبال یک نقطه شروع برای مطالعه در زمینه روح سرمایه داری باشیم، یا به عملکرد اقتصادی مردمی نظر کنیم که در یک دوره تاریخی حضور دارند، شاید عهد ناصری و دوره مشروطه از بهترین زمان ها باشد. این انتخاب نه از آن روست که در ایران بیش تر از این فعالیت اقتصادی مستمر نبوده است، که در کتب تاریخ اسناد و روایت هایی هست که این را رد می کند. تنها نکته ای که در این دوران هست پیدایش قانون است و اینکه به گونه ای نقطه آغازی برای نگاه مدرن به اقتصاد و جامعه محسوب می آید. شکل گیری مدارس مدرن، شکل گیری بانک و حتی ورود صنایع جدید در این دوران ریشه داشته است. به نظر می رسد پیداکردن قواعد خاص اقتصادی با توجه به عملکرد مردم و کنشگران آن عصر امکان پذیرتر باشد. شاید توجه به عملکرد فردی به عنوان امرکبیر و آورده های او برای ایران بتواند ذره ای نمایانگر این مهم تلقی شود. اطاعت دیگر، کسانی که مشروطه را دارای زیربنای اقتصادی می دانند زیاد هستند. بنابراین می شود از این دوران به عنوان نقطه آغاز یاد کرد و به دنبال روح سرمایه داری در میان توده مردم، نخبگان یا حتی اخلاق و فرهنگ اقتصادی حاکم رفت، اخلاق که ریشه در سنت ها و باورهای ایشان دارد.

نکته دوم اینکه مشروطه دارای چند خاستگاه است. فعالان این دوران را روحانیان، تجار، پیشه وران و روشنفکران نام برده اند. در واقع در میان آنان این دوران به نوعی می توان هم ردپای باورهای اقتصادی را گرفت و هم باورها و باورهای دینی را که در آن ها دخیل اند دنبال کرد. از این روست که دسترسی ما به نخبگان اقتصادی و نیز به نوعی به برخی از تجار متوسط آسان تر از دوره های دیگر تاریخ است.

سه اینکه برای پژوهش در میان مردم و نهادهای خرد و متوسط نیاز به بازخوانی جزئیات تاریخ بیش از دیگر زمان ها است. اگر این محدودیت کار ما نباشد، می تواند جزو سختی های کار باشد. دسترسی به جزئیات و سبک های

زندگی و اخلاق اقتصادی فقط در سایه وجود منابع متکثر امکان‌پذیر است. شاید بتوان گفت بیش‌ترین منابع به همین سبک و سیاق چه در قالب اسنادی چون روزنامه یا حتی سفرنامه‌های داخلی و خارجی و همچنین روایات متعدد دست اول و دوم متعلق به همین دوران است و در تاریخ گذشته‌تر کم‌تر به این حجم اطلاعات برمی‌خوریم.

تمام این‌ها باعث می‌شود این پژوهش دوران مشروطه و زمینه‌های پیدایش آن را دربرگیرد. به این امید که بتواند نقطه شروع و یاری‌رسان تحلیل دوره‌های بعد و حتی زمان حاضر گردد.

با رعایت این کار، به نسبت تعداد زیادی پژوهش با عناوین یا موضوعاتی کمابیش مشابه در حوزة ورود و نیز سطح تحلیل آن است. در میان بی‌شمار محقق و تاریخ‌نویس که دربار مشروطه نوشته‌اند بیش‌تر روابط و مناسبات سیاسی و دستگاه حاکم مورد توجه قرار گرفته و به نقش و جایگاه دولت پرداخته شده است. استبداد داخلی و وابستگی به ارجل و حضور بیگانگان را شاخص‌های اساسی برای تحلیل تاریخ ایران شناسایی کرده‌اند. گروهی دیگر هم که نگاهی ساختاری‌تر داشته‌اند به نقش نهادهای رسمی، سازمان‌ها و حتی قوانین حاکم اشاره کرده‌اند. در مطالعات متأخرتر هم به طبقات اجتماعی، ارتباطات اجتماعی توجه ویژه‌ای شده است. درواقع در این مطالعات موضوعات اقتصادی یا سوزة انسانی در میان نیست و هدف شناساندن وضعیت اجتماعی و نه ادبی اجتماعی در تاریخ ایران بوده است. یکی از جنبه‌های مغفول در بررسی تاریخی نهادهای اقتصادی در ایران نگاه اجتماعی-فرهنگی و از پایین به این مسئله است. پژوهش‌هایی که تا کنون به وضعیت سرمایه‌داری و دیگر نهادهای اقتصادی پرداخته‌اند به گونه‌ای بیش‌تر دارای رنگ و بوی سیاسی یا اقتصادی (تحت تأثیر سیاسیون یا اقتصاددانان) بوده‌اند؛ نگاهی که، هرچند کارآمد می‌نماید، ناکافی به نظر می‌رسد و جای پژوهش‌های اجتماعی خردتر با تأکید بر نهادهای غیررسمی و غیرپهن دامنه را خالی نشان می‌دهد. این مسئله مورد توجه بخش زیادی از نونهادگرایان اقتصادی هم واقع شده است. در واقع بدنه جدیدی از نشووناسیک‌ها شکل گرفته‌اند که درصدد رفع اشکالات این مکتب اقتصادی با اضافه کردن نهادهای

رسمی و غیررسمی هستند. این نهادها کلیه باورها و آداب و سنن افراد را دربر می‌گیرد؛ نهادهایی که زمینه‌ساز پیدایش کنش‌های اقتصادی مردم خواهد شد. یکی از بنیان‌گذاران این مکتب در زمان حال داگلاس نورث^۱، برنده جایزه نوبل اقتصاد، بوده است که به نظریات وی خواهیم پرداخت.

موضوع اصلی کتاب پیش رو اقتصاد و رفتار و کنش‌های اقتصادی است. آنچه مهم است نه فقط سیاست‌های اقتصادی خالق مشروطه، که رفتارهایی است که مردم در مقابل ثروت داشته‌اند. سبک‌های زندگی ایشان از منظر اقتصادی و نیز باورهای آن‌ها درباره کار، پول و ثروت موضوع این پژوهش است. نمی‌توان از روح سرمایه‌داری و بدن یا فقدان آن در جامعه‌ای یاد کرد و درباره اخلاق اقتصادی آن جامعه چیزی نگفت. تمامی آنچه در بخش اقتصادی این دوران موجود است نیز فقط رفتار سیاسی بخشی از بدنه اقتصادی فعال در دوران مشروطه بوده است و بس. کم‌تر در سبک‌های زندگی و گذران روزمره مردم سخنی جامع به میان آمده است.

بنابراین اگر قرار باشد نقطه تمایز این پژوهش را عنوان کنیم باید به توجه به رفتار و کنش‌های خرد در مقابل برنامه‌های کلان اشاره کنیم. اگر در این پژوهش نهادها مورد توجه قرار می‌گیرند، فقط نهادهایی را می‌توان قانون و دولت نیستند، بلکه قرار است به سراغ نهادهای غیررسمی‌تر نیز برویم. نهادهایی که زمینه‌ساز کنش‌های متقابل اقتصادی مردم است. قرار است تا حد امکان خردتر و جزئی‌تر به رفتارهای اقتصادی توجه شود تا از خلال آن‌ها اخلاق اقتصادی آن دوران را به دست آورد؛ آن دسته از باورهایی که در پیدایش یا عدم پیدایش این روح سرمایه‌داری می‌تواند نقش بازی کند.

وقتی از کنش و رفتار اقتصادی سخن به میان می‌آید طبیعتاً موضوع اخلاق اقتصادی مهم خواهد شد. چنان که ذکر آن رفت برای بازبینی این رفتار باید به سراغ چند دسته اجتماعی رفت. اول عامه مردم و توده‌ای که به گونه‌ای مصرف‌کننده خدمات اقتصادی هستند و باورهای ایشان در نحوه شکل‌گیری فرهنگ

اقتصادی تأثیرگذار است. آنچه با عنوان فرهنگ اقتصادی مردم از آن یاد می‌کنیم برآمده از نوع رفتار و باورهای مردم خواهد بود. طبیعتاً در این قشر است که می‌توان تأثیر نهادهای رسمی و غیررسمی دیگر را هم دید؛ تأثیر آموزه‌ها و باورهای دینی که دستگاه روحانیت به ایشان آموخته است، تأثیر ریشه‌ها و سنت‌های ایرانی که از گذشته با ایشان همراه بوده است، باورهایی که به شکل غیررسمی در شکل‌دهی اخلاق اقتصادی جامعه نقش داشته است.

گروه دومی که می‌تواند در صورتی‌بندی وضعیت اقتصادی آن دوران کمک کنند اقشار فعال اقتصادی هستند. اصناف، صنعتگران و پیشه‌ورانی که در بازار به کسب و کار مشغولند. بازرگانان و تجار متوسط نیز در این گروه می‌گنجند. این گروه به لحاظ اقتصادی معیارند و در ارتباط مستقیم با بدنه اجتماعی و توده مردم هستند. قاعدتاً نهاد بااراده‌تری از این بازاریان متوسط تشکیل شده است. شاید تخصیص نام خرد و رزوا به این گروه برای تقریب به ذهن مناسب باشد. این گروه نیازهای عمده مردم کوچه و بازار را برآورده می‌کنند و گاهی در مقام واسطه‌هایی هستند که رابطه بین تجار و بازرگانان بزرگ داخلی و خارجی را با مردم برقرار می‌کنند. این گروه، علاوه بر اینکه خود باوهای اقتصادی خاص خود را به سبب شرایط تربیتی و دوران اجتماعی شدنشان دارند، به شدت تحت تأثیر فضا و فرهنگ اقتصادی سراسری هم خواهند بود. برای نوع نگرش گروه اول، که همان نگرش مردم و خانواده‌ها در موضوع اقتصاد است، بیش از دیگران بر این گروه تأثیرگذار است. توجه به فعالیت این گروه و اخلاق اقتصادی ایشان تا حد زیادی می‌تواند باورهای عمده و فضای کلی جامعه را از لحاظ اقتصادی نشان دهد. این گروه، که بیش از گروه اول به لحاظ اقتصادی فعال است، مهم‌ترین عامل برای شناخت فضای اقتصادی جامعه هستند؛ از آن رو که ارتباطشان با مردم و بدنه اجتماعی باعث می‌شود در رفتار و گفتار مصالح بیش‌تری را رعایت و قاعدتاً محدودیت‌های بیش‌تری را نیز تحمل کنند. این محدودیت‌ها حتی به نحوه عمل ایشان و تظاهرات بیرونی داشتن ثروت نزد ایشان هم وارد شده است.

بخش دیگری از بدنه اقتصادی جامعه را نخبگان اقتصادی تشکیل می‌دهند، تجار بزرگی که به واسطه ارتباطشان با بازرگانان خارجی و با کمک ارتباط

ویژه‌شان با دولت و شخص شاه جایگاه ویژه‌ای یافته‌اند. بعضی از ایشان در دوره‌هایی کارگزار دولتی نیز بوده‌اند و به واسطه نوع کسب و کارشان ارتباطات داخلی و خارجی زیادی داشته‌اند. ایشان واسطه بین بازاریان خردتر با دولت و شخص شاه قلمداد می‌شدند. مانند دکان‌داران و پیشه‌وران در ارتباط مستقیم با مردم نبوده‌اند و لذا چندان سبک زندگی خود را با نوع فرهنگ و آداب عموم مردم همراه نکردند، هرچند خود دارای آداب و باورهای ویژه‌ای بودند که اخلاق اقتصادی خاص خودشان را شکل داده است. ارتباط این گروه با روحانیان بزرگ‌تر نام‌آشنا تر نیز در این موضوع تأثیرگذار بوده است. در تاریخ مشروطه نام این نخبگان اقتصادی بزرگ را بسیار می‌شنویم. حاج حسن و حسین امین‌الضرب، رحیم‌الحاد، محمدتقی بنکدار، ملک‌التجار و معین‌التجار بوشهری از جمله این نام‌های آشنا هستند. دلیل ارتباطات ذکر شده، ایشان با نمایانده فرهنگ اقتصادی حاکم بر جامعه آن زمان، حتی اگر تمام تلاششان این باشد که در نوع سلوک و نوع پوشش مخالفت مردمی را برانگیزند. حضور ایشان در خیریه‌های گوناگون، ارتباط و کمک به نیازمندان، حضور در فعالیت‌های بزرگ اقتصادی و تأثیرگذاری در آن‌ها، سفرهای متعدد زیارتی، استفاده نکردن از لباس و وسایل خارجی در میان توده‌های مردم و بسیاری از اطلاعات دیگر نشان از توجه ایشان به فرهنگ اقتصادی علی‌رغم فاصله داشتن از توده مردم دارد.

دسته سوم که در تاریخ اغلب در کنار گروه دوم قرار گرفته‌اند روحانیان هستند، کسانی که قرار است به لحاظ مذهبی همراه مردم باشند. آموزه‌های دینی و بخش زیادی از باورهای سنتی منتج از دین یا حتی فرهنگ دینی از این میان به مردم منتقل شده است. این گروه در میان بخش زیادی از مردم قدسیت دارند و حتی می‌توان گفت نهاد روحانیت که این مجموعه را دربر می‌گیرد در تصمیم‌گیری‌های کلان مملکتی و بر تصمیم‌گیری‌های پادشاه هم تأثیرگذار بوده است. هیچ کتاب و نوشته‌ای درباره مشروطه نمی‌توان یافت که به اهمیت و جایگاه این قشر از جامعه توجه ویژه نکرده باشد. خصوصاً اینکه چه در برهه زمانی مورد مطالعه در این پژوهش و چه در مقاطع دیگری از تاریخ پیوندی محکم بین بخشی از روحانیت با بازاریان خرد و حتی تجار بزرگ برقرار شده است. بنابراین چه از منظر

تأثیرگذاری بر باورها و آداب سنتی و چه از لحاظ رابطه‌شان با بازاریان می‌توانند در مطالعه مورد نظر، که بررسی رفتار اقتصادی است، مهم قلمداد شوند. نکته شایان توجه درباره این گروه این است که به دلیل بهره‌مندی از سواد خواندن و نوشتن جزو مؤلفان آن تاریخ قرار می‌گیرند. رسائل و نوشته‌هایی از ایشان چه درباره مشروطه یا درباره قانون و دیگر امور مملکتی وجود دارد که می‌تواند به شناساندن این قشر و نیز جامعه‌ای که درباره آن قلم زده‌اند بینجامد.

در اغلب کتبی که درباره اقشار مختلف در دوران مشروطه سخن گفته‌اند، از گروه دیگری هم در کنار تجار و روحانیان نام برده‌اند. هرچند ممکن است این گروه مستقلاً در پژوهش ما نقش بازی نکنند اما طبیعتاً به شکل غیرمستقیم تأثیر دارند. این گروه روشنفکران هستند. در دوره مشروطه تعداد زیادی از تحصیل‌کردگان رفتاری بودند که به نوعی به دنبال رسیدن به مدرنیته و دستیابی به قانون بودند. آداب آنان به شدت تحت تأثیر مدرنیته قرار داشتند و بخش زیادی از نوشته‌های متعلق به آن روزگار از نوشته‌های آن‌ها بوده است. روشنفکران ایرانی و حتی غیرایرانی که در این دوران حضور داشته‌اند از آن رو در این پژوهش مورد توجه هستند که درگوننده وضعیت آن دوران‌اند. با توجه به فاصله زمانی ما با آن دوران و عدم دسترسی به کتب آن که مستقیم آن زمان را تجربه کرده باشند، لاجرم نیاز به مطالعه اسناد، کتب و رساله‌هایی است که درباره دوره قاجار و شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن دوران نوشته‌اند. در دوره مشروطه حدود ۱۲۰ روزنامه به شکل روزانه یا هفتگی — مرتباً یا پدیدن ترتیب — در داخل و خارج از کشور منتشر می‌شد. امروزه اغلب این روزنامه‌ها موجود دارند. نوشته‌ها و تحلیل‌های این روشنفکران اغلب در روزنامه‌ها به چشم می‌خورد. یکی از امکان‌ها برای تحلیل وضعیت جامعه در آن زمان مطالعه این نوشته‌هاست، متعلق به افرادی چون علی‌اکبر دهخدا، جهانگیرخان صوراسرافیل، میرزا ملکم خان، یحیی دولت‌آبادی و دیگرانی که نوشته‌هایشان از آن دوران وجود دارد. از سوی دیگر، سنت رساله‌نویسی یا شرح حال‌نویسی در میان این قشر برقرار بوده است که می‌تواند باعث آشنایی بیش‌تر و بهتر با دوره مورد مطالعه شود.

هرچند با دقت و ریزبینی شاید بتوان گروه‌ها و دستجات متعددی را در آن

دوران در نظر گرفت، اما به نظر می‌رسد برای بیان مسئله توجه به همین گروه‌های یادشده کفایت کند. در واقع با توجه به آنچه در مورد اقصاء مختلف فعال در مشروطه گفته شد می‌توان به طور خلاصه مسئله اساسی این پژوهش را این‌گونه صورتبندی کرد:

این پژوهش به دنبال باورها و پنداشته‌هایی است که متأثر از عرف، سنت، دین و ... بر نحوه عمل و مواجهه با ثروت و انباشت آن تأثیرگذار است، پنداشته‌ها و تهنش‌ها، که حتی تأثیر تبلیغات بیرونی در این باب را از بین می‌برد و تا حدودی ماملی برای کند شدن یا حتی تغییر این روند خواهد شد. نمی‌توان از باورداشت‌های مردم جای در سطوح مختلف درباره کار یا تجمیع ثروت غافل شد. نمی‌توان جایگاه کار، اخلاق را نادیده گرفت. نمی‌توان از روح سرمایه سخن گفت و به نحوه تعامل ثروتمندان و میزان پذیرش اخلاق اقتصادی سخنی نگفت. به عبارتی، پذیرش واقعی سرمایه‌داری (یعنی پس انداز و به کار بردن دوباره ثروت و تبدیل آن به ارزش افزوده) (۱۳۷۱) کاملاً با باورهای دینی-مذهبی و باورهای سنتی-آیینی یک جامعه در تعامل است. در این بین می‌توان به نقش نهادهای پهن دامنه مثل دولت و تبلیغات رسمی نیز در شکل‌گیری این ذهنیت‌ها پرداخت. اما مسئله اصلی همان نوع نگاه و روح کلی اجتماعی در مواجهه با این امر است. برای شناخت این اخلاق اقتصادی توجه ویژه به یک زندگی، سبب مصرفی و اخلاق اقتصادی گروه‌های مختلف اجتماعی مهم به نظر می‌رسد. سؤال‌هایی که در این کتاب به دنبال پاسخ به آن‌ها خواهیم بود این‌هاست:

سؤال‌های کلی:

۱. حیات اقتصادی ایرانیان و رفتار اقتصادی ایشان در دوران انتهایی سلطنت قاجار و زمان مشروطه چگونه بوده است؟ اخلاق اقتصادی پذیرفته شده در میان ایشان چه بوده است؟
۲. دلایل شکل نگرش روح سرمایه‌داری در ایران — با تأکید بر دوره قاجار — چه بوده است؟

سؤال‌های جزئی:

۱. نهادهای اصلی تأثیرگذار بر اخلاق اقتصادی مردم در آن دوران کدام‌ها بوده‌اند؟
۲. روال اقتصادی‌ای که بر زندگی اقتصادی مردم تأثیر می‌گذاشته چه بوده است؟
۳. منابع مالی هر کدام از گروه‌ها به چه صورتی به دست می‌آمده است؟
۴. نحوه مصرف پول و ثروت در میان هر کدام از گروه‌ها چگونه بوده است؟
۵. فعالیت‌هایی که هر یک از گروه‌ها به عنوان فعالیت اقتصادی انجام می‌دادند کدام‌ها بوده است؟
۶. سبک زندگی هر کدام از گروه‌ها چگونه بوده و چه اخلاق اقتصادی‌ای را در آن می‌پسندید؟
۷. سید مصطفی در آن دوران چگونه تعریف می‌شده است؟